

Királyi *panegyricusok* a kora középkori Dél- és Délkelet Ázsiából: Kālidāsa *Raghuvamśájának* hatása a szanszkrit feliratok verseire

Kālidāsa Raghu nemzetsége című eposza a *Mahābhārata* és a *Rāmāyaṇa* után talán a legismertebb és legnagyobb hatású irodalmi alkotás volt a középkori Dél-Ázsiában. A költő mesterművének tekintették, a művelt elit oktatásának részévé vált, kéziratait sok ezer példányban másolták le, és több mint ötven kommentárt írtak hozzá. Eljutott Délkelet-Ázsiába is, egészen Jáváig, ahol egy ójvai elbeszélő költemény alapjául szolgált.

A Naptól származó uralkodóház királyainak erényeit és tetteit elbeszélő *Raghuvamśa* nem meglepő módon mintát szolgáltatott a szanszkrit nyelvű feliratos *praśastik*, vagyis a királyt és elődeit dicsőítő *panegyricusok* szerzőinek. A klasszikus indiai szépirodalom és a dél- és délkelet-ázsiai feliratok közötti kapcsolatokat kutatását Georg Bühler 1890-ben megjelent tanulmánya alapozta meg, amelyben a *kāvya* stílusjegyeit vizsgálta a Sātavāhana-dinasztia nāsiki prākrit nyelvű barlangfeliratában, Rudradāman Śaka uralkodó junāgaḍhi sziklafeliratában, illetve Samudragupta allahabadi *praśastijában*. Bühler és Kielhorn is¹ több hasonlóságra rámutatott a daśapurai (Mandasor) selyemszövő céh felirata (i. sz. 5. század) és Kālidāsa *Meghadūtája* illetve a szintén neki tulajdonított *Ṛtusamhāra* között. II. Pulakeśin Cālukya uralkodó aiholei felirata (i. sz. 634/35) név szerint is megemlíti Kālidāsát és Bhāravit, és a felirat kiadója, Kielhorn, világosan kimutatta a két eposzköltő hatását a *panegyricusra*.²

Sivaramamurti 1944-ben megjelent könyvében gyűjtött össze sok-sok példát olyan feliratos versekre, amelyekben kimutatható Kālidāsa hatása. Legújabbban Sheldon Pollock foglalkozott a témával, így a Samudragupta hódításait megörökítő oszlopfelirattal (i. sz. 4. század), amely modellként szolgálhatott Kālidāsa számára, amikor leírta Raghu világhódító hadjáratát.³

Jelen tanulmányban négy feliratot fogunk közelebbről szemügyre venni a i. sz. 600-tól 900-ig terjedő időszakból, egyet-egyet a szubkontinens északkeleti és északnyugati vidékéről, egyet délkeletről, egyet pedig Kambodzsából.

¹ Kielhorn 1890.

² Kielhorn 1900–1901.

³ Pollock 2006: 239ff.

Van, ahol szó szerinti átvételeket találunk Kālidāsa művéből, máshol a kölcsönzésnek kreatívabb formáit figyelhetjük meg, és van, ahol inkább a költői kifejezésmód a közös. Amellett, hogy irodalmi szöveggént elemezzük ezeket a feliratokat, felmerülhet bennünk az a kérdés is, mennyiben és hogyan lehet őket történeti forrásként használni? Ha az eseménytörténet rekonstrukciója szempontjából megbízhatatlannak is ítélnék bizonyos *praśastikát*, mivel céljuk gyakran éppen az, hogy a dicsőített királyok személyét és tetteit megfosszák minden aktualitástól és így közelebb emeljék az uralkodói ideálhoz, a középkori indiai eszmetörténet alakulására jó forrásaink lehetnek ezek a feliratok, hiszen képet adnak szerzőik és megrendelőik világnézetéről, a királyságról vallott gondolataikról.

A Lakkhā Maṇḍal-i templom felirata

A templom az indiai Uttarākhaṇḍ állam Dehrādūn kerületében található, a Yamunā felső folyásánál. A feliratot egy Śiva-templom alapításának alkalmából írták, a templomból mára a nagyméretű, piramis alakú, kőből épült alépítmény maradt meg.⁴ Az alapító, egy Īśvarā nevű hercegnő, a siṅghapurai⁵ uralkodóház szülötte volt, és elhunyt férje, Jālandhara⁶ királyának fia, Candragupta lelki üdvéért építtette a templomot. A felirat nagy része az adományozó hercegnő őseit, vagyis Siṅghapura királyait dicsőíti, szerzője egy Bhaṭṭa Vasudeva nevű bráhmaṇa, aki magát Ayodhyā urának nevezi.⁷ Bár dátumot nem tartalmaz a felirat szövege, Bühler paleográfiai és történeti érvek alapján i. sz. 600 körülre teszi.

A felirat jól példázza, milyen nehéz dolga van a történésznek, ha az epigráfiai emlékeket India eseménytörténetének forrásaiként akarja használni. Amint Bühler megjegyzi: „Though one or even several verses are devoted to each royal personage, not a single historical fact is mentioned regarding them.”⁸ „Tények” helyett a királyok kiváló tulajdonságairól és sikereiről írt Bhaṭṭa Vasudeva, ékes költői nyelven, sok alliterációval és *nirukti*-jellegű etimológiával. Az egyes uralkodók jellemét és tetteit leginkább a nevük hatá-

⁴ Handa 2001: 311.

⁵ Más ortográfiával Siṅghapura, egy kis királyság volt valószínűleg a Só-hegység (Salt Range, Namak Kōh) északi oldalán. Xuanzang útleírásában is szerepel, de már mint Kasmírnak alárendelt állam, Bühler ezért is gondolja, hogy a felirat még a kínai utazó látogatása (631) előtt keletkezett. Bühler 1892: 12.

⁶ Ma Jalandhar Panjābban.

⁷ Bühler szerint valószínűleg nem Ayodhyā híres városáról van szó, hanem egy Ayodhyā nevű faluról. Bühler 1892: 15 n. 22.

⁸ Bühler 1892: 11.

rozza meg: Āryavarman „cselekedeteivel adta hírül, hogy betartotta az āryák fogadalmait” (*āryavratatām ... khyāpitavāns ... yaś caritaiḥ*, 3. vers); Dattavarman „biztonságot, gazdagságot, győzelmeket és pusztulást adott a félőknek, a rászorultaknak, a családjának és az ellenségeinek” (*dattābhayavibhavavijaya-vidhvaṃsaḥ / bhītārthikulāribhyo*, 4. vers); Siṃhavarman „oroszlán volt a királyok között” (*rājasimho 'bhūt*, 8. vers); Yajñavarman „áldozati vajáról felszálló füstfelhőivel folyton kiáltozásra készítette a pávákat”, nyilván mert azt hitték, eljött a monszun (*vena yajñāyadhūmajaladair nnityotkekāḥ *kṛtās* [em. Bühler : *kṛtās* ep.] *śikhinaḥ*, 10. vers); Divākaravarmant „az a tulajdonsága tette Naphoz foghatóvá, hogy felülmúlta ellenségei vitézségét, ahogy a Nap felülmúlja a többi fényt” (*yasya divākaratābhūt paratejobhibhavadharmmeṇa*, 13. vers).

A Lakkhā Maṇḍal-i felirat költői nyelvén nagyon hasonlít a *Raghuvamśa* 18. énekéhez, amelynek első felében Kālidāsa a Raghu-nemzetség mintegy húsz királyát sorolja fel, az egyes uralkodókra nem szánva többet egy-két versszaknál. Vallabhadeva, az eposz legkorábbi ismert kommentátora (kb. i. sz. 900, Kasmír) szerint „a költő ebben az énekben azért folyamodott leginkább az alliteráció alakzatához, mert pusztán a dinasztia tagjainak egymás után következését akarta elbeszélni, illetve mert nem állt rendelkezésre semmilyen különleges téma.”⁹ Kālidāsa is többnyire a királyok neveinek jelentéséből indult ki, amikor jellemezte uralkodásukat, így például Kṣemadhanvan „értett hozzá, hogy alattvalóinak biztonságot nyújtson” (*prajākṣemavidhānadakṣam*, 18.9). Ha egy király nevében feltűnik egy hegy neve, ez meghatározza az erényeit is: Niṣadha „erőben nem múlta alul a Niṣadhát, a hegyek urát” (*anūnasāraṃ niṣadhān nagendrāt*, 18.1), Pāriyātra „feje oly magasan volt, hogy ezzel legyőzte a Pāriyātrát” (*uccaiḥśirastvāj jitaṇṇiṣātrāṃ*, 18.16). Nincs ez másként Bhaṭṭa Vasudeva dicsőítő költeményében sem: Acalavarman „az aranykor[hoz méltó] tetteket illetően valóban hegy volt (rendíthetetlen volt), mert szilárdsága és más tulajdonságai meg-egyeztek [egy hegyével]” (*kṛtayugacariteṣv acalo yaś ca sthairyādiguṇasāmyāt*, 11. vers). Ahogyan a *Raghuvamśa*-ban Nala király „ereje olyan volt, mint a tűzé” (*analaujās*, 18.5), úgy a felirat Pradīptavarmanja „olyan volt büszkeségtől elvakult ellenségeinek hadserege számára, mint a lobogó tűz a molylepke-k tömegének” (*darppāndhaśattrupṛtanāpataṇṇapaṭalipradīptāgniḥ*, 5. vers). Kālidāsa versében Nabhas király, akinek a neve felhőt is jelent, „olyan kedves volt a népnek, mint a nabhas hónap (más néven śrāvaṇa, július-augusztus, a monszun kezdete)” (*kāntaṃ nabhomāsam iva prajānām*, 18.6); Bhaṭṭa Vasudeva úgy mutatja be Jalát („Víz”), mint aki „esővíz volt a vaskor erdőtüzére” (*kaliyugadāvāgnijalavarṣaḥ*, 9. vers). Kālidāsánál egy uralkodó, akinek a neve

⁹ Vallabhadeva ad 18.1: *vaṃśamātratātṛparyād vastuviśeṣābhāvāt prāyeṇānuprāso 'tra sarge kavinālaṃkāra āśritah*.

annyit tesz: „az istenek hadserege” (*Devāṇika*), természetesen „seregei élén járt a csatában” (*anīkinīnām samare 'grayāyī*) és „istenek mása volt” (*devapratimaḥ*, 18.10); a felirat versében Samaraghaṅghala neve („háborús összecsapás”) természetesen „megfelel a valóságnak” (*anvarthavati*), hiszen a király „ádáz volt a csatában” (*raṇaraudraḥ*) és „mellét számtalan harci elefánt agyarának hegye jelölte meg” (*agaṇitasanḡarakariradanāgrāṅkitoraskaḥ*, 12. vers).

Sorolhatnánk tovább a hasonló példákat mind az eposzból, mind a feliratból, de talán ennyiből is kitűnik, hogy mindkét költő elsősorban az uralkodói nevek jelentése és a királyok tettei közötti harmóniát, a nevek valósághű voltát (*anvarthatā*) mutatta be leírásában. Talán Vallabhadevának igaza volt és már Kālidāsának sem állt rendelkezésére több mint egy királylista, bár a *Raghuvamśa* más énekeiben szereplő, nagyon is színes sorsú és jellemű királyok is pusztá nevek a számunkra elérhető *purāṇák* felsorolásaiban. Mindenesetre a 18. ének dikciója kiválóan alkalmas arra, hogy történetek hiányában is lehessen beszélni egy királyi ház tagjairól, rámutatva tipikus uralkodói vonásokra, cselekedetekre, erényekre. Ha egy feliratos *panegyircus* szerzője választja ezt a stílust, ennek oka is lehet az információhiány: Bhaṭṭa Vasudeva talán nem ismerte eléggé a siṅhapurai uralkodóház tagjainak viselt dolga-it. Másrészt ez a költői nyelv, mivel ugyanúgy beszél egy nem túl jelentős család királyairól, ahogy Kālidāsa beszélt egy legendás nemzetség tagjairól, arra is alkalmas, hogy kiemelje ezeket a királyokat szűk hegyi országukból és valószínűleg csak helyi szinten fontos ténykedésüket az ideális uralkodói szerephez közelebb esőnek mutassa.

A howraghati réztáblák

A bronz bullával ellátott rézgyűrűvel összefogott három réztábla az indiai Asam (vagy Āsām) államban került elő az 1950-es években. Amint a bulla feliratából kiderül, a táblákon szereplő rendeletet Balavarman, Prāḡjyotiṣa királya bocsátotta ki, a réztáblák feliratának lezárásából pedig azt is megtudjuk, hogy uralkodása ötödik évében, célja pedig az volt, hogy földbirtokot adományozzon egy tanult *brāhmanának*. Balavarman a Prāḡjyotiṣában (más néven Kāmarūpában, Asam szanszkrit nevei) uralkodó Sālastambha dinasztia tagja volt, és Sircar számításai szerint valamikor a 9. század végén uralkodott.¹⁰

A felirat szövege a vadkan formában testet öltött Upendra fiára, egy bizonyos Narakára vezeti vissza a dinasztia eredetét, aki az *asurákkal* barátkozott és akit végül Murāri ölt meg diszkoszával (3–6. versek). Az ő le-

¹⁰ Sircar 1957–1958: 285.

származottja volt Sālastambha. Egy másik dinasztia feliratai szerint viszont Sālastambha „a barbárok királya” volt (*mlecchādhipati*) és „a sors kegye folytán” (*vidhicalanavaśāt*) szerezte meg a trónt a Naraka dinasztiatól.¹¹ Sircar feltételezése szerint Sālastambha eredetileg egy tibeto-burmai törzsi vezető lehetett, vagyis a *varṇāśramadharma* alapján álló *ārya* társadalom szempontjából barbár, *mleccha*.

Egy asszimilálódó *mleccha* uralkodóház számára a hindu mitikus eredet kimutatása éppoly fontos lehetett, mint egy olyan udvari költő alkalmazása, aki ékes szanszkrit nyelven, az *ārya* műveltség nyelvén tudta megverselni a dinasztia királyainak erényeit és dicső tetteit. Ezt a *panegyricust* lehetett aztán a birtokadományok bevezetőjeként használni.

A felirat verseinek költője jól boldogult a szanszkrit nyelvvel és a szanszkrit költészetben is jártas volt, olyannyira, hogy kölcsönözni sem restellt belőle. A *Raghuvamśa* nem meglepő módon egyike volt forrásainak, amint erre már Sircar, a felirat kiadója is rámutatott. Kālidāsa eposzának hatodik énekében, Indumatī férjválasztási ceremóniáján sorra bemutatják a királylánynak kéréit. Ha a Pāṇḍya herceget választaná, a Malaya-hegy fennsíkjain játszhatna majd Indumatī, „ahol az arékapálmákat bételindák fonják körül”:¹² a howraghati feliratban ugyanezt a jelzőt kapja Prāgjyotiṣa városa.¹³ Színén Prāgjyotiṣáról írja az udvari költő, hogy „ott fekete áloéfák törzsére van felfuttatva a kardamom” (*kṛṣṇāguruskandhaniveśitailam*, 5. vers): Kālidāsánál a fent idézett versszakban „a szantálfákat ölelik a kardamom hajtásai” (*ailālatālingitacandanāsu*, 6.64). Hogy Asamra jellemző volt az áloéfa, a Raghu hódító hadjáratát elbeszélő negyedik énekből is kiderül, amelyben Prāgjyotiṣa királyával együtt remegnek meg a fekete áloék, melyekhez Raghu elefántjait kötözte.¹⁴

Az Indumatīnak bemutatott Parantapa király „népe megörvendeztetésével szerzett hírnevet” (*prajārañjanalabdhavarnah*, 6.21). A felirat ugyanígy jellemzi Bhagadattát (7. vers), aki emellett „a társadalmi rendek és életmódok guruja” is volt (*varṇāśramāṇām gurur*), akárcsak Raghu az eposzban (5.19). Avanti királya Kālidāsánál „hosszú karú, széles mellkasú, karcsú és kerek derekú”,¹⁵ míg a *mleccha* dinasztia Vanamāladeva királya „széles mellkasú, karcsú és kerek derekú, keresztrúdhhoz hasonló karú”.¹⁶

¹¹ Ratnapāla réztáblákon fennmaradt rendeletei, idézi Sircar 1957–1958: 285.

¹² *Raghuvamśa* 6.64: *tāmbūlavallīparinaddhapūgāsv ... malayasthalīṣu*

¹³ 5. vers: *tāmbūlavallīparinaddhapūgam ... prāgjyotiṣākhyam puram*

¹⁴ *Raghuvamśa* 4.84: *cakampe ... prāgjyotiṣeśvarah / tadgajālānatām prāptaiḥ saha kālāgurudrumaiḥ*

¹⁵ *Raghuvamśa* 6.32: *udagrabāhur viśālavakṣās tanuvṛttamadhyaḥ*

¹⁶ 12. vers: *viśālavakṣās tanuvṛttamadhyaḥ ... parighābhavāhuḥ*

De nem csak a *Raghuvamśából* merített a felirat szerzője. Ugyancsak Vanamāladeváról írja, hogy „palotáknak olyan sorát építtette fel, amelyekben volt gerenda, bár nem volt bennük gerenda ... *páratlanok voltak*, amelyekben sok terem épült, bár nem volt bennük terem ... *hatalmasok voltak*, amelyekben szép képek voltak, bár nem volt bennük kép ... *színpompásak voltak*”.¹⁷ Ennek a szójátékokon alapuló strófának a mintája valószínűleg Māgha *Śiśupālavadha* című eposzának egy versszaka volt, amelyben Dvārakāt írja le a költő: „Olyan házakkal volt ékes, amelyekben bár nagy gerendák voltak, mégsem voltak bennük gerendák ... *páratlanok voltak*, amelyeket bár ernyők sora fedett, mégsem volt rajtuk ernyő ... *nem voltak üresek*, amelyekben képek voltak, bár nem voltak bennük képek ... *színpompásak voltak*, amelyekben sok terem volt, bár nem volt bennük terem ... *hatalmasok voltak*.”¹⁸

Bár a klasszikus indiai irodalomban a plágiumot kevésbé vették szigorúan, mint a modern korban, a howraghati felirat *panegyricusának* költője nem pusztán gondolatokat, ötleteket, témákat tulajdonított el (*arthaharaṇa*), hanem szavakat, kész kifejezéseket (*śabdaharaṇa*) — ezt az indiai kritikusok sem nézték volna jó szemmel.¹⁹ Ugyanakkor ezek a jól felismerhető utalások a szanszkrit irodalom legnagyobb alkotásaira jól illeszkednek egy „barbár” származású dinasztia asszimilációs törekvéseihez, a hindu mitikus eredet kidolgozása mellett hozzájárulva a kulturális identitás felépítéséhez.

A kūrami réztáblák

E. Hultzsch először 1890-ben adta ki a kūrami réztáblákat a *South-Indian Inscriptions* első kötetében. A Kāñcipuram közelében lévő falu mellett talált hét réztábla nagyon rossz állapotban maradt fenn, ami megnehezítette a részben szanszkrit, részben tamil nyelvű szöveg elolvasását. Ráadásul a szanszkrit szöveg tele van hibával, olyannyira, hogy Hultzsch elsőre nem ismerte fel metrikus voltát. Több mint harminc évvel később, az *Epigraphia Indica* 17. kötetében aztán újra kiadta a harmadik és a negyedik tábla szövegét, sok emendációval,²⁰ figyelembe véve Kielhorn javaslatait is.

A felirat szövegében Parameśvaravarman, a Pallava-dinasztia királya (7. század vége) rendelkezik egy falu adományozásáról *brāhmanák* számá-

¹⁷ 14. vers: *yenātulāpi satulā jagati viśālāpi bhūrikṛtaśālā / pañktiḥ prāsādānām akr̥ta vicitrāpi saccitrā //*

¹⁸ *Śiśupālavadha* 3.50: *bṛtattulair apy atulair vitānamālāpinaddhair api cāvitānaih / reje vicitrair api yā sacitrair grhair viśālair api bhūriśālaih //*

¹⁹ A témában lásd Phyllis Granoff gondolatébresztő tanulmányát. Granoff 2009.

²⁰ Az alábbiakban a szöveget a Hultzsch által emendált formában idézem.

ra, illetve a helyi Śiva-templomban zajló vallásgyakorlat (pl. a *Mahābhārata* recitálása) fenntartására. A felirat bevezető része a Pallavák eredetmítosza után Narasiṃhavarmant, Mahendravarman és Paramēśvaravarman dicsőíti, előbbi kettőt rövidebben, a harmadik tetteit viszont két teljes réztáblán. A felirat legszínesebb, leginkább költői része a Paramēśvaravarman és a Cālukya király, Vikramāditya között lezajlott csata leírása, amely az előbbi győzelmével végződött. A pallava király udvari költője számos, a szanszkrit szépirodalomból ismert motívumot sorakoztat fel, amikor egyetlen hatalmas mondatban, hosszú szóösszetételekkel festi le az arcvonalat (*raṇaśīras*). Legfontosabb előképe valószínűleg a *Raghuvamśa* hetedik éneke volt, amelyben Aja herceg megív Indumatī kikoszarozott kőrőivel.²¹

A csataleírások egyik kötelező eleme a mindent beborító, hatalmas porfelhő:

*utthāpitaḥ saṃyati reṇur aśvaiḥ
sāndrīkṛtaḥ syandanamicakraiḥ
vistāritaḥ kuñjaraḥ karṇatālair
netrakrameṇoparurodha sūryam.* (*Raghuvamśa* 7.39)

„A csatában a lovak által felvert, a kocsikerekek által összesűrített, majd az elefántok csapkodó fülei által szétterített por úgy takarta el a Napot, mint egy lepel.”

A kūrāmi *praśastī*ban:

*agaṇitanarahayakarikula-
vimarddajanitena reṇutuhinena
āropitaśaśimaṇḍala-
sādrśyasahasrakarabimbe* (8. vers)

„Az emberek, lovak és elefántok számtalan csapatának tolongása által létrehozott porköd hasonlóná tette a nap korongját a holdéhoz.”

A por mellett a patakokban folyó vér is kötelező kellék:

*āvṛṇvato locanamārgam ājau
rajondhakārasya vijṛmbhitasya
śastrakṣatāśvadvipavīrajanmā
bālāruṇo ’bhūd rudhirapravāhaḥ.* (*Raghuvamśa* 7.42)

²¹ Több párhuzamra már Sivaramamurti is rámutatott, lásd Sivaramamurti 1944: 58ff.

„A fegyverektől megsebesült lovakból, elefántokból és harcosokból támadt vérfolyamból hajnalpír lett a csatatéren szétterjedő, a látás útját elfedő por-éjszakában.”

A kūrāmi feliraton:

*mṛgamadamiśritaśoṇita-
kuṃkumaghanalipyamānabhūmitale* (15ab)

„A földet a pézsmával összekeveredett vér sáfránya kente be vastagon...”²²

A csatatér olyan, mint a tenger:

*vyūhāv ubhau tāv itaretarasmād
bhaṅgam jayaṃ cāpatur avyavastham
paścātpuromārutayoḥ pravṛddhau
paryāyavṛtṭyeva mahārṇavormī.* (7.54)

„Mindkét csatasor olykor veszteségeket szenvedett, máskor győzelmeket aratott a másik felett, akár az óceán két nagy hulláma, melyeket felváltva dagaszt a hátszél és a szembeszél.”

A kūrāmi felirat költője részletesebben kibontja a hasonlatot:

*tuṅgaturaṅgatarāṅge
pracaratkarimakarajanitaviṣamāvartte
aviraḷam udīrṇṇaśaṅkhe
vijṛmbhamāṇe samudra iva* (10)

„[Az arcvonalba], amely olyan volt, mint az áradó tenger: paripái voltak a magas hullámok, a vonuló elefántok olyan gödröket hoztak létre, mint amilyen örvényeket a víziszörnyek, folyton szóltak a kagylókürtök, ahogy a tengerben folyton felszínre buknak a kagylók.”

A *Raghuvamś*ában látott eldöntetlen küzdelem is előkerül a feliratban:

*abhisampātavidīrṇṇa-
prajavitavidrutabhūmitatobhayapakṣe*

²² A harcosok testére kent pézsma a vérükkel összekeveredve olyan volt, mint a sáfrány.

*anyonyajayaparājaya-
sandeḥapreṅkhalagnalakṣmīvidite* (16)

„Az összecsapásokban mindkét oldal megsebesült, gyors vonulásra lett késztetve, megfutamodott és a földre terült. Lakṣmī a kölcsönös győzelem és vereség kétségének hintájában ülve figyelte [az arcvonalat].”

Egy szabályos harcban az azonos fegyvernemhez tartozók szállnak szembe egymással:

*pattih padātiṃ rathinaṃ ratheśas
turaṅgasādī turagādhirūḍham
yantā gajenābhyapatad gajastham
tulyapratidvandvi babhūva yuddham.* (Raghuvamśa 7.37)

„A gyalogság a gyalogosokra, a szekérharcosra a szekéren harcoló, a lovon ülő a lovaglóra, az elefántot hajtó az elefánton ülőre támadt: egyenlők vívtak párviadalt a csatában.”

A feliratban:

*anyonyaradanakuliśa-
sthirakīlitavadanamattagajavṛnde
anyonyamūrddhapātita-
khaḍgavyatiṣaktaturagasādigaṇe* (13)

*śāstrāśastrikacākaci-
daṇḍādaṇḍikriyāprayuktabhaṭe* (14ab)

„Megvadult elefántok csapatai döfték át erősen egymás pofáját mennykőhöz hasonló agyaraikkal, lovasszázadokat kapcsoltak össze az egymás fejére mért kardcsapások, a katonák kard kard elleni, haj[tépés] haj[tépés] elleni, husáng husáng elleni küzdelmet vívtak.”

A Pallava és a Cālukya király csatája olyan volt, mintha hirtelen beköszöntött volna a monszun: a dobok félelmetesen mennydörögtek, a hüvelyükből kirántott kardok úgy ragyogtak, mint a villám, a szürke elefántok pedig olyanok voltak, mint az esőfelhők.²³ Kard és elefánt, tűz és víz egymás mellé kerül a Raghuvamśában is:

²³ *paṭaharavagarjitogre vikośanistriṃśavidyudābhoge / pracaritakuñjarajalade vikālavaraśvātāra iva //* (9)

tanutyajām varmabhṛtām vikośair
br̥hatsu danteṣv asibhiḥ patadbhiḥ
udyantam agniṃ śamayām babhūvur
gajā vivignāḥ karaśīkareṇa. (7.48)

„A rémült elefántok ormányukból fújt vízpermettel oltották a tüzet, amely az életüket eldobó, páncélt hordó harcosok kivont kardjai miatt lobbant fel, amikor azok hatalmas agyaraikba vágódtak.”

A halott vagy haldokló katonák látványát így írja le a felirat költője:

śastrodyatabhujadaṇḍaiḥ
saṃrambhavilohitākṣadaṣṭoṣṭhapuṭaiḥ
rājanyaiḥ kṛtakṛtyaiḥ
nihatārdhahatair itastataḥ saṃkīrṇe ca (18)

„[A csatateret] itt is és ott is beborították a megölt vagy félholt, fel-emelt erős kezükben kardot tartó, dühtől vörös szemű, ajkukat harapó harcosok, akik teljesítették kötelességüket.”

Kālidāsa eposzában egy még merészebb képet látunk: a csatateret borító, Aja által levágott ellenséges fejek ajka még vörösebb lesz, ahogy dühükben beharapják, szemöldökük felfelé görbül (talán a csodálkozástól), és szájukban még ott van a csatakiáltás.²⁴

Kālidāsa a csatamezőt egy olyan helyhez hasonlítja, ahol a halál tart nagy ivászatot: a levágott fejek a felszolgált gyümölcs, a lehullott sisakok a kupák, és patakokban folyik bor helyett a vér.²⁵ A kūrami praśastiban mindenféle, vértől megrészegedett démoni lény énekel,²⁶ és ugyanebben a versben előkerülnek a táncoló fejnélküli holttestek is.²⁷ Utóbbiakról Kālidāsa egy meglepően sötét humorú strófát írt:

kaś cid dviṣatkhaḍgahṛtottamāṅgaḥ
sadyo vimānaprabhutām upetya
vāmāṅgasamśaktasurāṅganaḥ svam
nṛtyatkabandham samare dadarśa. (7.51)

²⁴ sa roṣadaṣṭādhikalohitoṣṭhair vyaktordhvarājīr bhrukuṭīr vahadbhiḥ / tastāra gām bhallanikṛttakaṇṭhair huṅkāragarbhair dviṣatām śirobhiḥ // (58)

²⁵ śīlīmukhotkṛttaśīraḥphalāḍhyā cyutaiḥ śīrastraiś caṣakottareva / raṇakṣitih kṣoṇitamadyakulyā rarāja mṛtyor iva pānabhūmiḥ // (7.49)

²⁶ rudhīramadhupānamattapragītakūṣmāṇḍarākṣasapīśāce (20)

²⁷ dattalayatyakālapratibhayanṛtyatkabandhasātayonau (20)

„Az egyik [harcos], amikor az ellenség kardja levágta a fejét és ő azon nyomban egy mennyei repülő palota ura lett, egy balról hozzásimuló isteni nő társaságában meglátta saját fejetlen törzsét, ahogy az a csatában táncolt.”

A kūrami *praśasti* költője sokkal kreatívabban merített az őt megelőző irodalmi hagyományból, mint asami kollégája. Verseiben viszontlátjuk a *Raghuvamśa*ból is ismert képeket, de mindig kisebb-nagyobb változtatással: a vér színéről a sáfrányra asszociál, a tenger-hasonlatot részleteiben is kifejti, a szabályos küzdelem leírásában ritka, de a Pāṇini-féle nyelvtanban szentesített összetételeket használ, stb. Jól látható, hogy az ő korára már megvoltak azok a szinte kötelező kellékek, amelyeket fel kellett vonultatni egy csataleírásban, de egy tehetséges költőnek, aki „gúzsba kötve is tudott táncolni”, nem okozott gondot, hogy találékonyságát, fantáziáját használva élvezetes szöveget alkosson.

A Han Chey-i *praśasti*

Han Chey (Han Chei, Hanchey) egy kis hegy a Mekong-folyó északi (jobb) partján, Kambodzsa Kampong Cham tartományában. A hegyen több templom is található, a legrégebbi egy kis téglapülete, ennek az ajtókeretének jobb és bal oldali panelét foglalja el a felirat. Tulajdonképpen két szövegről van szó, a jobb oldali befejezetlennek tűnik, benne Bhavavarman királyról és szolgájáról esik szó, míg a bal oldali (teljes és talán kicsit későbbi) feliratban ugyanez a király, valamint fia és szolgájuk szerepel (név nélkül), utóbbi alapította a Śiva-templomot.

A felirat Kambodzsa történetének az Angkori Királyságot megelőző korszakából származik, amelyről a kínai források illetve a néhány fennmaradt felirat segítségével próbálnak a történészek képet alkotni, több-kevesebb sikerrel. Mivel a felirat nem datált, az sem egyértelmű, melyik Bhavavarman szerepel benne, mivel ezen a néven legalább két királyt ismerünk a preangkori korból. Kezdetben I. Bhavavarmannak tulajdonították (6. század vége), ma Coèdes nyomán leginkább II. Bhavavarmannak (630-as/640-es évek).²⁸ Akárhogy is legyen, a feliratról bizonyosnak tűnik, hogy a hetedik századra a dél-ázsiai szanszkrit nyelvű költészet és benne a *Raghuvamśa* meghatározó alkotóeleme volt a khmer királyi udvar műveltségének.

1900-ban megjelent tanulmányában már Kielhorn rámutatott néhány párhuzamra Kālidāsa eposza és a Han Chey-i felirat között.²⁹ Így például a hatodik

²⁸ Lásd Jacques 1986: 82f.

²⁹ Kielhorn 1900: 4. fn. 1.

versszakban³⁰ arról ír a költő, hogy amikor Bhavavarman őszi hadjáratára indult, ellenségeinek az ő heve volt elviselhetetlen, sokkal inkább, mint a Napé (*dviṣām asahyo yasyaiva pratāpo na raver api*): hasonlóképpen amikor Raghu dél felé vezette a hadseregét, amerre még a Napnak is csökken a ragyogása, az ő hevét nem viselték el a Pāṇdyák.³¹ A hetedik versben „az ellenség asszonyainak arcán, bár ékszereiket levetették, [a király] serege által felvert por lett púderre”.³² Kālidāsánál „a díszeket félelmükben eldobált keralai nők háján pótolta [Raghu] a púdert a sereg porával”.³³

A Kielhorn által idézetteken túl további hasonlóságokat is találunk a két költemény között. Bhavavarmanról ezt írja a költő:

*antassamutthā durgrāhyā mūrtyabhāvād atīndriyāḥ
yadā śad arayo yena jītā vāhyeṣu kā kathā?* (4)

„Ha egyszer legyőzte a hat, belül támadó ellenséget,³⁴ melyek megfoghatatlanok és mivel nincs testük, nem érzékelhetők, mit mondjunk a külsőkről?”

A *Raghuvamśa*ban Atithiről mond hasonlót Kālidāsa:

*anityāḥ śatravo bāhyā viprakṛṣṭās ca te yataḥ
ataḥ sa āntarān nityān ṣaṭ pūrvam ajayad ripūn.* (17.45)

„Mivel a külső ellenségek nem állandóak és messze vannak, ezért először a hat örök belső ellenséget győzte le.”

A *Raghuvamśa* 16. énekében a nemzetség tagjait jellemzi úgy a költő, hogy „nem hagytak fel az adományozással, ahogy az istenek elefántjai *nem szűnnek meg ichort folytatni*” (*dānapravṛtti* szójátékkal két jelentésben).³⁵ A kambodzsai felirat szerzője hasonlóan ír a királyról:

³⁰ Itt és a továbbiakban is a bal oldali feliratról lesz szó.

³¹ *diśi mandāyate tejo dakṣiṇasyām raver api / tasyām eva raghoḥ pāṇdyāḥ pratāpaṃ na viṣehire* // (*Raghuvamśa* 4.52) Télen a Nap egyre délebben kel és nyugszik, sugarai egyre laposabban érik a földet.

³² *yasya sainyarajo dhūtam ujjhītālankṛtiṣv api / ripustrīgaṇḍadeśeṣu cūrṇṇabhāvam upāgatam* //

³³ *bhayotsṛṣṭavibhūṣāṇām tena keralayoṣitām / alakeṣu camūreṇuś cūrṇapratinidhikṛtaḥ* // (*Raghuvamśa* 4.48)

³⁴ Negatív érzelmek és lelki tulajdonságok: vágy, harag, kapzsiság stb.

³⁵ *teṣāṃ dānapravṛtter anupāratānām / suradvipānām iva* (16.3)

*nityadānapayassiktakarān eva mataṅgajān
ātmānukārād iva yaḥ samarāya samagrahīt. (5)*

„Csak azokat az elefántokat fogta be hadakozás céljára, amelyeknek az ormányát folyton az ichor folyadék nedvesítette be, mert úgy tűnhetett, hasonlítottak hozzá, *akinek a kezét mindig nedvessé tette az adományozás [szertartásának] vize.*”

A Han Chey-i *praśasti* szerzője az inspirációtól a plágiumig terjedő skálán valahol az asami és a Pallava király költője között helyezkedik el. A felirat hetedik verse a vonuló hadsereg által felvert porról, amely mint púder száll az ellenség asszonyainak arcára, leginkább a *pratibimbakalpa* kategóriába tartozik Ānandavardhana illetve Rājaśekhara osztályozásában,³⁶ vagyis „olyan, mint egy tükörkép”: nem önálló, csupán visszatükrözi a mintául szolgáló Kālidāsa-verset. Ugyanakkor a *dāna* szó két jelentésén (adomány, illetve az elefántbika halántékmirigyéből kifolyó, erős szagú váladék) alapuló szójáték már nem teljesen ugyanabban a szöveggörnyezetben kerül elő a feliratban, itt nem beszélhetünk szolgai utánzásról.

A preangkori és az angkori kultúráról is tudjuk, milyen meghatározó hatással volt rá az indiai szanszkrit nyelvű műveltség, azonban egyedüli forrásaink ennek a kapcsolatnak a feltérképezésére a feliratok, mivel szanszkrit kéziratok nem maradtak fenn Kambodzsából ebből a korból. A fentiekhez hasonló megfelelések, hasonlóságok tetten érésével formálhatunk képet arról, milyen szépirodalmi vagy akár vallási szövegek jutottak el Indiából Délkelet-Ázsiába és váltak a kultúra részévé.

Irodalom

- Barth, M. A.: Han Chey. In: Barth, M. A.: *Inscriptions sanscrites du Cambodge. Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques* 27 (1885) 1. pp. 8–21.
- Bühler, G.: *Die indische Inschriften und das Alter der indischen Kunstpoesie. Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Wien, Philologisch-historische Classe 122, no. 11, 1890.
- Bühler, G.: The *Praśasti* of the Temple of Lakkhā Maṇḍal at Maḍhā, in Jaunsār Bâwar. *Epigraphia Indica* 1 (1892), pp. 10–15.
- Durgāprasād et al. *Śrīdattakasūnumahākavimāghapraṇītaṃ Śīsupālavadham. Dvādaśaṃ saṃskaraṇam*. Nirṇaysāgar Pres, Mum̐baī 1957. [Māgha: Śīsupālavadha, 12. kiadás]

³⁶ Lásd Granoff 2009: 140.

- Goodall D. – Isaacson, H.: *The Raghupañcikā of Vallabhadeva, Being the Earliest Commentary on the Raghuvamśa of Kālidāsa*, Vol. I. Egbert Forsten, Groningen 2003.
- Granoff, Ph.: The Alchemy of Poetry: Poetic Borrowing and the Transmission of Texts. In: Colas, G. – Gerschheimer, G. (eds.): *Écrire et transmettre en Inde classique*. Ecole française d'Extrême-Orient, Paris 2009.
- Handa, O.: *Temple Architecture of the Western Himalaya: Wooden Temples*. Indus Publishing, New Delhi 2001.
- Hultzsch, E.: A Pallava Grant from Kūram. In: Hultzsch, E. (ed. and trans.): *South-Indian Inscriptions, Tamil and Sanskrit*. Vol. I. Archaeological Survey of India, Madras 1890, pp. 144–155.
- Hultzsch, E.: Revised Text and Translation of Two of the Kūram Plates. *Epigraphia Indica* 17 (1923–1924), pp. 340–344.
- Jacques, C.: Le pays Khmer avant Angkor. *Journal des savants* 1–3 (1986) pp. 59–95.
- Kielhorn, F.: Die Mandasor Inschrift vom Mâlava Jahre 529 (= 472 n. Chr.) und Kālidāsa's Ritusamhāra. In: *Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften und der Georg-Augusts Universität zu Göttingen* (1890), pp. 251–253.
- Kielhorn, F.: Aihole Inscription of Pulikeśin II.; Śaka-Saṃvat 556. *Epigraphia Indica* 6 (1900–1901), pp. 1–12.
- Nandargikar, G. R.: *The Raghuvamśa of Kālidāsa With the Commentary of Mallinātha Edited with A Literal English Translation, Copious Notes in English Intermixed with Full Extracts, Elucidating the Text, from the Commentaries of Bhaṭṭa Hemādri, Cāritravardhana, Vallabha, Dinakaramiśra, Sumativijaya, Vijayagaṇi, Vijayānandasūri's Varacaraṇasevaka and Dharmameru, with Various Readings etc. etc.*, 5. kiadás. Motilal Banarsidass, Delhi 1982.
- Pollock, Sh.: *The Language of the Gods in the World of Men. Sanskrit, Culture, and Power in Premodern India*. University of California Press, Berkeley 2006.
- Sircar, D. C.: Howraghat Plates of Balavarman III of Kamarupa, Year 5. *Epigraphia Indica* 32 (1957–1958) pp. 283–292.
- Sivaramamurti, C.: *Epigraphical Echoes of Kālidāsa*. Thompson & co., Madras 1944.

CSABA DEZSŐ (PhD)

Indologist, Department of Indo-European Studies,
Eötvös Loránd University

**Royal Encomia in Early Mediaeval South and South-East Asia:
Kālidāsa's *Raghuvamśa* and Its Influence on Sanskrit Inscriptions**

Kālidāsa's *Raghuvamśa*, 'The Lineage of Raghu', was perhaps the best known, most esteemed and most influential epic poem after the *Mahābhārata* and the *Rāmāyaṇa* in mediaeval South and South-East Asia. It was regarded as the poet's masterpiece, became part of the school curriculum of the educated elite, has been transmitted in thousands of manuscripts and gave rise to more than fifty commentaries. It was admired and studied even in Java where it inspired the Old-Javanese narrative poem called *Sumanasāntaka*.

Kālidāsa's epic praises the virtues of the heroic and just kings of the Sūryavamśa, and as such it set an example for Sanskrit royal panegyrics composed in early mediaeval South and South-East Asia. The goal of this paper is to adduce some epigraphical examples that show the possible influence of the *Raghuvamśa*.

The poet of the *Lakkhā Maṇḍal praśasti* (Dehra Dun Dist., UP, 6–7th century CE) employs *anuprāsa*s (alliteration) and *nirukti*-type etymologies of the kings' names comparable to the 18th canto of the *Raghuvamśa*.

The Kūram plates of the Pallava king Parameśvaravarman I (Tamil Nadu, end of 7th c. CE) describe a battle using poetic images that evoke the 7th canto of Kālidāsa's epic in which prince Aja repels the attack of the disappointed suitors of Indumatī.

The poet of the Howraghat plates (Assam, 10th c. CE) borrowed well-recognizable phrases from the poem of his illustrious predecessor.

Finally, the Han Chey inscription (6–7th c. CE) shows that the *Raghuvamśa* was also known and appreciated in Cambodia already in the pre-Angorean period.

